

Çevre etiği ve asıl değer

Environmental ethics and intrinsic value

Necati Murad OMay¹

¹İstanbul Üniversitesi, Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: 0000-0002-3980-9750

ÖZ

İnsan ve çevre arasındaki ilişkiler konusunun daha sistemli ele alınması, 1960'ların sonlarında akademik bir disiplin olarak ortaya çıkan çevre etiğiyle olmuştur. O, temel olarak, doğal çevre ve onu oluşturan insan-olmayan bireyler ile insan arasındaki etik ilişkileri incelemeyi amaçlar. Çevre etiğinin incelediği soruların başında insan ve çevre bağlamında asıl değere sahip olanın ne ya da neler olduğu sorusu gelir. Bu çalışma öncelikle ve kısaca, çevre etiğinin doğuşunu, amacını ve ilgilendiği konuları ele alacaktır. Daha sonra çevre etiğinde asıl değer konusuna odaklanacak ve bu konuda ileri süren temel teorileri incelenmeye ve değerlendirmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çevre Etiği, Asıl Değer, İnsanmerkezcilik, Hayvanmerkezcilik, Canlımerkezcilik, Çevremerkezcilik.

ABSTRACT

The more systematic approach of the issue of relations between man and the environment has been through environmental ethics, which emerged as an academic discipline in the late 1960s. It mainly aims to examine the natural environment and the ethical relationships between non-human individuals and human beings. At the forefront of the questions examined by the environmental ethics is the question of what has the intrinsic value in the context of human and environment. This study will firstly address the emergence, purpose and issues of environmental ethics briefly. It will then focus on the issue of intrinsic value in environmental ethics and will attempt to examine and evaluate the underlying theories in this regard.

Keywords: Environmental Ethics, Intrinsic Value, Anthropocentrism, Zoocentrism, Biocentrism, Ecocentrism.

Başvuru/Submitted: 22.03.2019 **Kabul/Accepted:** 08.05.2019

Sorumlu yazar/Corresponding Author: Necati Murad OMay / necati.omay@istanbul.edu.tr

Atıf/Citation: Omay, N, M.(2019). Çevre etiği ve asıl değer. B. Gonencgil, T. A. Ertek, I. Akova ve E. Elbasi (Ed.), 1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book (s. 856-863) içinde. İstanbul, Türkiye: Istanbul University Press. <https://doi.org/10.26650/PB/PS12.2019.002.081>

1. GİRİŞ

Özellikle son yüzyılda artarak yaşanan doğal kriz nedeniyle çevre etiği, önemi gittikçe artan bir disiplin olarak gündemde bulunmaktadır. Akademik bir disiplin olarak adı konulmadan önceki kökenleri eskilere dayansa da, felsefenin uygulamalı etik disiplinin ortaya çıkışıyla beraber belirli bir alan haline gelmiş olan çevre etiği, insan ve doğal çevre ilişkisi ve bu ilişkideki değerler konusunu ele alan inceleme alanıdır. Bu alanın en temel sorularının başında ise insan ve çevre söz konusu olduğunda asıl değere sahip olan varlıkların ne ya da neler olduğu gelir. Bu çalışma, insan ve çevre ilişkisi bağlamında tartışılan konulardan biri olan asıl değer konusuna odaklanmaya ve bu konudaki farklı görüşleri incelemeyip değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Çalışma bu amaç doğrultusunda ilk olarak çevre etiğinin doğuşuna kısa bir bakış gerçekleştirdikten sonra onu amacı ve ilgilendiği temel konuları belirtecektir. Bu giriş kısmından sonra çalışmanın temel amacı olan asıl değer konusu ele alınacak, çevre ve insan bağlamında asıl değere sahip olanın ne ya da neler olduğu sorusuna yönelik ileri sürülen temel görüşler incelenmeye çalışacaktır. Her bir görüşün içine giren oldukça farklı yaklaşım olduğundan bunların detaylı incelenmesi böyle bir çalışmanın sınırlarını aşacağından, incelememiz her bir görüşün temel iddialarını, onu savunan önemli kişilerin temel görüşleri ile bu görüşe katkılarını ve görüşe yöneltilen temel eleştirilerin neler olduğunu ortaya koymaya ve sonrasında bu görüşlere yönelik bir değerlendirmede bulunmayı deneyecektir.

2. ÇEVRE ETİĞİNİN KISA TARİHİ, AMACI VE KONULARI

Çevre etiğinin (*environmental ethics*) akademik bir disiplin olarak ortaya çıkması 1960'ların sonlarında ve 1970'lerde olmuştur. Öte yandan böyle bir disiplinin ortaya çıkışını sağlayan sürecin kökleri 19. yüzyıla kadar izlenebilir. Sanayi devrimi, bilimsel keşifler ve teknolojik yenilikler hem insan nüfusunun çevresel kaynakları tüketme kapasitesinin ve coğrafi hareketliliğinin artmasına neden olmuş, hem de insan sağlığı ve çevre, ekolojik ilişkiler ve insanın kökenleri arasındaki bağlantılara dair anlayışı değiştirmiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren dünyanın sınırsız kaynaklara sahip olmadığı, dolayısıyla çevreye yönelik duyarlı bir tutumda olmamız gerektiği konusunda görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu çevresel duyarlılık, 20. yüzyılda da artarak devam etmiştir. Yüzyılın başlarında John Muir ve ortalarında Alpo Leopold bu duyarlılığı taşıyan isimler olmuşlar; Leopold'un 1949'daki *A Sand County Almanac (Bir Kum Yöresi Almanağı)* adlı çalışması bu konuda öncü eserlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Leopold, “doğal, vahşi ve özgür” şeylerin takdir edilmesini ve korunmasını, ahlaki kaygımızın doğal çevreyi ve insan dışı şeyleri kapsayacak şekilde genişletilmesini savunan bir toprak etiği savunmuştur. Çevre ile ilgili bu etik fikirlerini destekleyecek sistematik bir etik teori ortaya koymasa da onun görüşleri, biyosferin bütünlüğünü, dengesini ve güzelliğini korumayı haklı çıkarmak için bazı etik teoriler geliştirilip geliştirilemeyeceği konusunda ahlaki teorisyenler için bir meydan okuma fırsatı sunmuştur. Ayrıca onun, bir bütün olarak “toprağın” ahlaki kaygımızın bir nesnesi olduğu düşüncesi, kendisinden sonraki yazarları, sadece doğanın bireysel bileşenlerine değil, türler, topluluklar ve ekosistemler gibi ekolojik bütünlüklere karşı bazı ahlaki zorunluluklar üzerinde tartışmaya teşvik etmiştir.

1962'te tarım ilaçlarının çevre üzerindeki zararlı etkilerini gösteren Rachel Carson'ın *Silent Spring (Sessiz Bahar)* adlı eseri yayımlanmıştır. 1967'de tarihçi Lynn White, çevre krizinin tarihsel kökenleri hakkındaki önemli makalesinde, insanların dünyadaki diğer tüm yaşam biçimlerine göre üstün olduğu ve doğanın insanın kullanımı için yaratıldığı şeklindeki Yahudi-Hristiyan düşüncesinin doğanın aşırı sömürülmesini teşvik ettiğini savunmuştur. Bir yıl sonra Paul ve Anne Ehrlich adlı ekolojistler, *The Population Bomb (Nüfus Bombası)* isimli eserlerinde, insan nüfusunun büyümesinin gezegendeki yaşamı tehdit ettiği konusuna dikkat çekmişlerdir. 1972'de MIT'de Dennis Meadows liderliğindeki bir araştırma ekibi, önceki on yılın ortaya çıkan endişelere ve temel değerlerin değişmesi gerektiğine vurgu yapan *Limits to Growth (Büyümenin Sınırları)* adlı araştırmalarını yayımlamışlardır. Aynı yıl, hukuk profesörü Christopher Stone, ağaçların ve diğer doğal nesnelerin en azından şirketlerle aynı hukuka sahip olması gerektiğini ileri sürmüştür. 1972'de ise Norveçli felsefeci Arne Naess 'derin ekoloji' (*deep ecology*) adını verdiği, çevre etiğinde önemli bir yeri olan bir görüş ortaya koymuştur. 1973'te, Leopold tarafından taslağı çizilen toprak etiği, “baskın batı görüşü” veya “batı süperetiği” olarak adlandırdığı insanmerkezciliğin, “insan şovenizmi”nin etkisinde olduğunu ileri süren Avustralyalı filozof Richard Routley tarafından geliştirilmiştir. Öte yandan 1974'te, düşünce geleneklerinin aniden değiştirilemeyeceğini düşünen John Passmore, yeni bir radikal etiğe şüpheyle yaklaşmış, doğa hakkındaki Yahudi-Hristiyan düşünce geleneğinin, ağırlıklı olarak “despotik” olmasına rağmen, insanları, Tanrı tarafından yaratılmış doğanın “kâhyaları” olarak ele almak için kaynaklar içerdiğini iddia etmiştir. 1975'teyse Amerikalı çevre felsefecisi Holmes Rolston III, türlerin korunmasının ahlaki bir görev olduğunu savunmuştur.

Routley ve Rolston gibi düşünürler, yeni çevre etiğinin kavramsal ve değer temellerini belirlemek ve yeni etik kavramlar, normlar ve ilkeler savunup geliştirmeye, Passmore gibi bazılarıysa yeni bir etik veya kavramsal çerçevenin gerekli olmadığını, geleneksel etik çerçevelerin yeterince genişletilebileceğini veya değiştirilebileceğini savunsalar da çevreye yönelik yeni bir etik yaklaşımın öncüleri olmuşlardır.

Böylece özetle, Leopold'un toprak etiği, White ve Passmore'un tarihsel analizleri, Routley, Stone, Naess ve Rolston'un öncü çalışmaları, 1970'lerde çevre etiğinin dikkate değer bir akademik bir disiplin olmasını sağlamıştır (Sandler, 2012: 104-105; Brennan, Lo, 2016: 2; Bortman, Marci vd., 2002: 1555).

Akademik bir disiplin olarak çevre etiği, doğal çevre ve onu oluşturan insan-olmayan bireyler ile insan arasındaki etik ilişkileri, çevrenin ve içeriğinin değerini ve ahlaki durumunu incelemeyi amaçlayan; çevrenin korunmasının ahlaki temelleriyle ilgilenen bir felsefe alanıdır (Sandler, 2012: 105; Brennan, Lo, 2016; Jeryan, 2002: 489; Light, 2003: 633). O, temel olarak, bütün bileşenleriyle birlikte doğal çevre ile insan arasındaki ilişkinin ve değerlerin ne olması gerektiği; onların ne olduğuyla ilgili iddiaların nasıl haklı kılınabileceği; insanların doğal dünyaya karşı sorumluluklarının olup olmadığı; eğer böyle sorumlulukları varsa, bu sorumluluklar ile insan ihtiyaçları ve ilgileri arasında nasıl bir denge kurulabileceği gibi sorularla ilgilenen alandır (Sandler, 2012: 105; Jeryan, 2002: 489; Bortman, Marci vd., 2002: 489). Bu bağlamda çevre etiği, özellikle, insan ve doğa açısından asıl değer, doğa insan ilişkisi, insan eli değmemiş doğal alanlar, nüfus, gelecek kuşaklar, sürdürülebilirlik, canlı çeşitliliği, çevreyle ilgili adalet, teknoloji, iklim, toprak ve su, tüketim, kolonileşme, çevre konusunda itaatsizlik vb. gibi birçok konu ve sorun ile ilgilenmektedir.

3. ASIL DEĞER KONUSU VE ÇEVRE ETİĞİNDE ASIL DEĞER

Bizim bu incelemede yoğunlaşacağımız konu, çevre etiği bağlamında asıl değer (*intrinsic value*) olacaktır. Bu bağlamdaki incelemeye geçmeden önce, asıl değer in felsefede ne anlam ifade ettiğini çok kısaca söylemek fayda sağlayacaktır. Felsefe tarihinin başlangıçlarından beri filozoflar, bazen adını koymasalar da, değeri bizi diğer bazı değerli şeylere götürmesinden, onlar için aracı olmasından, onlara katkıda bulunmasından ya da daha genel olarak onlarla ilişkisinden kaynaklanan araçsal değer (*instrumental value*) ile, değeri başka bir şeyle ilişkisinden gelmeyen ya da değeri kendinden kaynaklanan asıl değer arasında bir ayrım yapmışlardır. Dolayısıyla onlar bir asıl, kendinde, kendisi için değerli olandan ya da olanlardan; bir de bu asıl, kendinde değerli olana ya da olanlara araç olan, katkı sağlayan, onun türevi olan değer ya da değerlerden bahsetmişlerdir (Callicott, 2012: 760-761; Zimmerman ve Bradley, 2019).

Çevre etiği açısından da asıl değer ile araçsal değer arasındaki ayrım oldukça önemlidir (Brennan, Lo, 2016). Hatta neyin asli değere sahip olduğu sorusunun, çevre etiğiyle ilgili teorileri kökten etkileyen bir soru olduğu ve bu soruya verilen cevaba göre insan ve çevre ilişkisiyle ilgili görüşlerin farklılaştığı söylenebilir. İnsanın asıl değere sahip olduğu hemen hemen herkes tarafından kabul edildiği için, çevre etiği açısından asıl değerle ilgili temel soru, insan dışında, insan-olmayan canlıların, cansız var olanların ya da doğanın bir bütün olarak asıl değere sahip olup olmadığıdır. Başka bir şekilde sorulursa, insan için araçsal bir değeri olmasından bağımsız olarak, doğanın bir bütün olarak ya da doğal var olanların kısmen bir asıl değere sahip olup olmadığıdır (Callicott, 2012: 767; Brennan, Lo, 2016). Bir örnekle soruyu daha somut hale getirmek gerekirse, örneğin belirli bir bitki bir ilaç için içerik temin edilmesi bakımından, bir insan-olmayan hayvan, örneğin bir köpek insanlara eşlik ederek onların mutlu olmasını sağlaması açısından ya da el değmemiş bir doğal alan estetik bir nesne olması bakımından araçsal bir değere sahip olabilir. Fakat, onlar ya da onlardan biri, insan sağlığı, insan mutluluğu, insanlar için estetik haz sağlamak vb. gibi başka bir amaca yol açıp açmadığından bağımsız olarak bir değere, bir asli değere sahip midir? (Callicott, 2012: 767-768).

Çevre etiğiyle ilgili ekofeminizm (*ecofeminism*) ve toplumsal ekoloji (*social ecology*) gibi farklı görüşler olmakla birlikte belirttiğimiz ya da benzer bir soruya verilen cevaba yönelik, çevre etiği bağlamında beş temel görüşten bahsedilebilir. Bunlar genellikle insanmerkezcilik, hayvanmerkezcilik, canlımerkezcilik, çevremerkezcilik ve evrensel bakış olarak isimlendirilirler.

4. İNSANMERKEZCİLİK

Çevre etiği bağlamında asıl değer konusundaki görüşlerden biri insanmerkezciliktir (*anthropocentrism*). İnsanmerkezcilik, etik bağlamda, ister yalıtılmış, ister çevreyle bir bütün olarak görülsün, yalnızca ve yalnızca insanların asıl değere ve doğrudan ahlaki konuma sahip olduğunu iddia eder. Bu görüşe göre insan-olmayan her şey sadece, insanın refahına katkısına göre araçsal bir değere sahiptir. Bu görüş zorunlu olarak, insan dışında hiçbir canlıyı ya da doğayı önemsememek anlamına gelmez. Görüşü savunan biri, mesela iklim

değişikliği, dünyadaki doğal alanların azalması, hayvan türlerinin neslinin tükenmesi vb. gibi konulardan endişe duyabilir ama bu endişesi son noktada, bunların insan için yaratacağı sonuçlar bakımındandır (Goralnik, Nelson, 2012: 145, 147; Minter, 2009: 57-59; Nelson, 2009: 314).

İnsanmerkezcilik yakın dönemlere kadar felsefe tarihindeki birçok filozofun farkında olarak ya da olmadan benimsediği görüştür. Geçmişte özellikle Aristoteles ve Kant'ın felsefelerinde görülen bu yaklaşım, yakın dönemde ise John Passmore, William Frankena, Kristen Shrader-Frechette, Don Marietta, Ben Minter, Bryan Norton, Eugene Hargrove ve Andrew Light gibi düşünürler tarafından savunulur (Goralnik, Nelson, 2012: 145, 147; Nelson, 2009: 314).

İnsanmerkezcilik, dar insanmerkezcilik (*narrow anthropocentrism*) ile aydınlanmış, geniş ya da zayıf insanmerkezcilik (*enlightened, broad, or weak anthropocentrism*) olarak iki türe ayrılır (Goralnik, Nelson, 2012: 144-145). Dar insanmerkezcilik, yalnızca insanın asıl değere sahip olduğunu, insan-dışı doğa adına olan insani çabaların, insani ihtiyaçlara hizmet etme arzusundan kaynaklandığına benimser; insanı diğer var olanlardan yalıtılmış olarak görür ve karar vermede insan-dışı ilişkilerin önemsiz olduğunu ileri sürer. Bu görüşün önde gelen temsilcilerinden biri, kendisini insanmerkezcisi bir çevre etikçisi olarak tanımlayan John Passmore'dur. O, *İnsanın Doğaya Karşı Sorumluluğu* (*Man's Responsibility for Nature*, 1974) adlı kitabında, doğayla ilgili daha kapsayıcı ahlaki sistemler oluşturmak, böyle yeni etikler tasarlamak yerine, ihtiyacımız olanın mevcut etik yükümlülüklerimizin daha güçlü yorumlanması olduğunu iddia eder. O, bir insandan başka hiçbir şeyin haklarının olmadığı temel fikrine dayanarak, bir türü yok etmenin, bir ağacı kesmenin ya da el değmemiş bir doğa alanını ortadan kaldırmanın asli olarak yanlış olduğu görüşlerinin kabul edilemez olduğunu düşünür (Goralnik, Nelson, 2012: 146).

Aydınlanmış, geniş ya da zayıf insanmerkezcilik ise diğerinin aksine insanı ekolojik bağlamda diğer varlıklar ve sistemler ile sayısız ilişkiye gömülü ve bağımlı olarak görür. Bu görüşün önemli savunucularından biri, "Çevre Etiği ve Zayıf İnsanmerkezcilik" ("Environmental ethics and weak anthropocentrism", 1984) adlı makalesi ve *Çevreciler Arasında Birliğe Doğru* (*Toward Unity Among Environmentalists*, 1991) adlı kitabıyla Bryan Norton'dur. Norton'a göre, kendisinin 'zayıf insanmerkezcilik' adını verdiği görüş, insan olmayan şeylerin asli değeri hakkında radikal, haklı çıkması zor iddialar ortaya koymaz. Bir insanmerkezcilik olarak insan-olmayan doğa hala asıl değere sahip olmasa da, o araçsal değer yerine estetik ya da eğitici değere sahip olarak görülür. Norton, yeni bir teori yerine, tüketim alışkanlıklarını önlemek için geleneksel insanmerkezcisi görüş üzerinde kısıtlamalara ihtiyacımız olduğunu söyler. O, insanların doğa ile uyum içinde yaşamasını amaçlar ve insan türünün çıkarlarına bir bütün olarak ve uzun vadede hizmet veren politikaların aynı zamanda doğanın çıkarlarına da hizmet edeceğine ileri sürer. Bu tür insanmerkezciliği benimseyen çoğu felsefeci de bu görüşe az ya da çok katılır (Goralnik, Nelson, 2012: 147).

Bu şekilde ana hatları çizilebilecek insanmerkezcisi görüşe getirilen temel eleştirilerin başında, bu bakış açısının, mevcut çevresel krizin meydana gelmesinin en önde gelen nedeni olduğudur. Eleştiriye göre, bu bakış açısı sadece insanların asıl değere sahip ve ahlaki açıdan önemli olduğunu, diğer bütün var olanların ve sistemlerinse insanlar için sadece araçsal bir değere sahip olduğunu söylediğinden, yararlanmayacağımız ya da yararlanamayacağımızı düşündüğümüz sürece, diğer var olanlara saygı göstermek ya da saygılı davranmak için nedenimiz yoktur. Öte yandan, ekolojik olarak insanları diğer tüm var olanlara ve sistemlere bağımlı ve gömülü gören geniş insanmerkezcilik bu eleştiriye karşı, insanların yararına olanın, çevreden bağımsız olmadığı itirazında bulunur (Goralnik, Nelson, 2012: 147).

İnsanmerkezciliğe yöneltilen diğer temel eleştirilerden biri, ilk defa Routley tarafından ortaya konulan 'Son İnsan' (*Last Man*) ya da 'Son Kişi' (*Last Person*) düşünce deneyine dayanan eleştiridir. Dünyada tek bir insanın kaldığını varsaydığımızda, onun elinden geldiğince her canlıyı, hayvanı veya bitkiyi ortadan kaldırması, insanmerkezciliğe göre yanlış olmamalıdır çünkü o, son kişi olduğundan, onunkinden başka göz önünde bulundurulması gereken bir çıkar yoktur. Öte yandan, onun yaptığı ahlaken yanlış olduğu Routley'e göre çok açık görünmektedir. (Routley, 1973: 207 vd.)

5. HAYVANMERKEZCİLİK

Çevre etiğinde asıl değerle ilgili ikinci yaklaşım, hayvanmerkezcilik (*zoocentrism*), hisçilik (*sentientism*) ya da duygumerkezcilik (*pathocentrism*) olarak farklı şekillerde adlandırılan görüştür (Nelson, 2009; Varner, 2001; Morscher, Neumaier, Simons, 1998: 3).

Hayvanmerkezcilik, temel olarak, sadece hisseden (*sentient*) hayvanların asli değere sahip olduğunu iddia eder. Bu görüşe göre, sadece insanlar ve hangi bazıları olduğu görüşün içinde farklılaşabilse de, bazı insan-olmayan hayvanlar asli değere ve ahlaki konuma sahiptirler (Nelson, 2009: 314).

Hayvanmerkezciliğin en önde gelen savunucuları Peter Singer ve Tom Regan'dır. Singer, *Hayvan Özgürlüğü (Animal Liberation, 1975)* adlı kitabında, etikte köklü bir geleneğe sahip olan, kabaca eylemlerin sonuçlarının getireceği faydanın eylemlerin doğruluğunu belirleyeceğini ileri süren faydacılık (*utilitarianism*) görüşünden yola çıkarak, hisseden var olanların çıkarlarının haz ve kaçındıklarının acı olduğunu ileri sürerek, bu bakış açısından insan ile insan-olmayan hayvanlar arasında bir fark olmadığını, bu bakımdan çıkarların eşit gözetilmesi (*equal consideration of interests*) gerektiği görüşünü ortaya koyar. Dolayısıyla ona göre, insanlar kadar hisseden varlıklar olarak hayvanlar da asıl değere sahip ve doğrudan ahlaki değerlendirmenin konusu olurlar (Jamieson, 2008: 115).

Hayvanmerkezci görüşün bir başka önemli savunucusu Tom Regan'dır. Regan, Singer'dan farklı olarak, felsefe tarihinde Kant'ın en önemli temsilcisi olduğu, kabaca eylemlerin sonuçları yerine eyleme yönelen niyeti merkeze aldığı söyleyebileceğimiz etikteki deontolojik yaklaşımdan yola çıkar. *Hayvan Hakları Vakası (The Case for Animal Rights, 1983)* adlı kitabında Kant'ın ahlak felsefesinin birçok temel görüşünü genişleten Regan, insan ve hayvan hayatının kutsallığını savunur. Regan'ın görüşüne göre, değer temelde bireylere özgüdür. O, bireylerin deneyimlerinden ve başkaları açısından değerlendirilmelerinden bağımsız olarak değerli olduklarını belirten "İçsel Değer Postulasyonu"nu (*postulate of inherent value*) öne sürer. Regan'a göre bir yaşamın öznelere olan, yani inançları ve arzuları; algıları, hafızaları ve kendi gelecekleri de dahil gelecek hisleri; haz ve acı duygularıyla birlikte duygusal yaşamları; tercih ve refaha yönelik ilgileri; arzuları ve hedefleri doğrultusunda eylem başlatma yetenekleri; zaman içinde psikolojik kimlikleri; hayatlarının iyi ya da kötü gitmesi anlamında bireysel refahları olan varlıklar içsel değere sahiptir. Regan bir yaşın üzerindeki bütün memelilerin, insan olsun olmasın, bu şartı sağladığını, bir hayatın öznesi olduğunu ve bu bakımdan içsel değere sahip olduğunu düşünür (Jamieson, 2008: 117-120).

Ana hatlarıyla aktarmaya çalıştığımız hayvanmerkezci görüşün en temel eleştirisi, onun asıl değere sahipliği ve ahlaki topluluğa üyeliği, hisse sahip var olanlarla, dolayısıyla şu an için bilimsel olarak bizim bildiğimiz anlamda hisse sahip olduğunu anlayabildiklerimizle sınırlandırmasıdır. Bu bakımdan eleştiriye göre hisse sahip olma, insandan yola çıkarak ve bilimsel veriler kullanarak tespit edilmekte olduğundan, bizim gibi olmayan, henüz bilmediğimiz ya da anlayamadığımız var olanların değeri gözden kaçırılmış olabilir (Goralnik, Nelson, 2012: 147).

6. CANLİMERKEZCİLİK

Çevre etiğinde asıl değerle ilgili üçüncü yaklaşım, çevre etiğinin doğuşunda önemli bir rolü olan canlımerkezciliktir (*biocentrism*). Canlımerkezcilik, temel olarak, sadece insan ve insan-olmayan hayvanların değil, yaşam sahibi bütün var olanların, yaşayan her tek tek şeyin asli değere ve doğrudan ahlaki konuma sahip olduğunu ileri sürer. Başka bir deyişle bu görüş, asli değere ve ahlaki konuma sahip olmanın ölçütü olarak 'canlı olma'yı benimser. Canlımerkezciler, asli değeri ve ahlaki konumu, ekosistemler ve türler gibi bütünlüklere değil tek tek canlı var olanlara atfederler. Bu bakımdan canlı olmayan şeyler (örneğin göller veya kayalar) ve bütünlükler (örneğin türler ve ekosistemler) asli değere değil araçsal değere sahiplerdir veya hiçbir değerleri yoktur. Bu görüş, tek tek canlılar üzerindeki etkisinden dolayı biyolojik çeşitlilik kaybını önemser (Attfield, 2009: 97; Nelson, 2009: 314; Goralnik, Nelson, 2012: 145, 147).

Kökleri, yaşama saygı inancına sahip Albert Schweitzer'da ve bitkilerin imhasının bile şiddet olduğunu düşünen Gandhi'de bulunabilecek canlımerkezcilik, daha sistematik olarak özellikle Kenneth Goodpaster, Robin Attfield, Paul Taylor, Gary E. Varner, James Sterba ve Donald Scherer gibi düşünürler tarafından savunulur (Attfield, 2009: 97; Nelson, 2009: 314).

Kenneth Goodpaster, "Ahlaken Önemli Olmak Hakkında" ("On Being Morally Considerable", 1978) adlı makalesiyle, ahlaki bir konuma sahip olmak için hissetmenin zorunlu olmadığını; hisseden ve hissetmeyen bütün canlıların aynı derecede ahlaki konuma sahip olduğunu savunur. Donald Scherer, "İnsanmerkezcilik, Atomculuk ve Çevre Etiği" ("Anthropocentrism, Atomism, and Environmental Ethics", 1982) adlı makalesinde, hiçbir canlı barındırmayan Cansız, bitkisel yaşama sahip olan Flora ve bitkisel yaşama ve hayvanlara sahip olan Fauna adında üç hayali gezegeni ve onların değerlerini düşünmemizi isteyen bir düşünce deneyi ortaya koyar ve Flora ile Fauna gezegenlerinin değere sahip olduğunu ama Cansız gezegeninin olmadığını ileri sürerek canlımerkezci görüşü destekler. Robin Attfield, "Ağaçların İyisi" ("The Good of Trees", 1981) adlı makalesinde çıkarın, arzuların ve tercihlerin bir fonksiyonu olduğu konusundaki görüşlere itiraz eder ve ağaçların, araçsal değerlerinden ayrı asli değerleri de olduğu iddiasını desteklemeye çalışır. *Çevresel İlgi Etiği (The Ethics of Environmental Concern, 1983)* adlı kitabıyla da, canlımerkezciliği, bir kural faydacılığı biçimiyle birleştirir. Farklı bir tür canlımerkezcilik, Paul Taylor tarafından "Doğaya Saygı Etiği" adlı makalede ("The Ethics of Respect for Nature", 1981) ve *Doğaya Saygı: Bir Çevre Etiği Teorisi (Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics, 1986)* adlı kitapta ortaya konulur. Taylor doğaya saygılı bir canlımerkezciliği savunur. Doğaya saygı, insanlara karşı Kantça bir saygı ile karşılaştırılabilir ve bu görüşle desteklenir. Ancak

Taylor'ın canlımerkezci görüşü, sadece insan üstünlüğünü reddetmekle kalmaz, aynı zamanda her canlının, çıkar farklılıklarından bağımsız olarak eşit saygı duyulmaya ve aynı ahlaki öneme sahip olduğunu ileri sürer. Böylece eşitlikçi canlımerkezcilik (*egalitarian biocentrism*) denilen yaklaşımı savunmuş olur. James Sterba, "Bir Canlımerkezci Geri Dönüyor" ("A Biocentrist Strikes Back", 1998) adlı makalesiyle farklı bir tür canlımerkezçiliği savunur. O, Taylor gibi, hangi tür olursa olsun bireysel varlıkların eşitliğini ileri sürse de böyle bir yaklaşım getirebileceği ikilemlere karşı, herhangi bir türün belirli durumlarda kendini savunmaya başvurmasına izin veren, türden-bağımsız ilkeler geliştirmeye çalışır. Son olarak Gary Varner "Canlımerkezci Bireyselcilik" ("Biocentric Individualism", 2002) adlı makalesiyle Taylor ve Sterba'dan farklı bir canlımerkezcilik oraya koyar (Attfield, 2009: 98-99).

Ana hatlarıyla belirttiğimiz canlımerkezçiliğe önemli karşı çıkışlardan biri, hisse sahip olmayan var olanların bir bakış açısı olamayacağı ve bundan dolayı bir asıl değere ve ahlaki konuma sahip olamayacakları eleştirisidir (Attfield, 2009: 99). Canlımerkezçiliğin diğer önemli bir eleştirisi, onun bütünlere (*whole*), yani türlere, ekosistemlere, biyotik topluluklara asıl değer atfetmemesidir. Canlımerkezçiler, bütünlere bir birey koleksiyonundan daha fazlası olmadığını savunurlar ama bu da bu görüşü eleştirenlere göre akla onu tanımlayan ilişkilerden ayrılmış, bağımsız bir birey var olabilir mi sorusunu getirir (Goralnik, Nelson, 2012: 147). Bu görüşe yöneltilen diğer bir eleştiri, canlımerkezcilik gibi insanmerkezci olmayan duruşların gereksiz olduğu, çünkü karmaşık ya da genişletilmiş insanmerkezçiliğin de aynı yaklaşımı desteklediğidir (Attfield, 2009: 99). Canlımerkezçiliğin diğer bir eleştirisi ise, eleştirenlere göre, onun canlılığa sahip olanın asli değere sahip olduğunu söylerken, kalpler ve böbrekler gibi yaşayan diğer türde şeyleri neden asli değere sahip görmediğini makul bir şekilde açıklayamamasıdır (Sterba, 2012: 255).

7. ÇEVREMERKEZCİLİK

Çevre etiğinde konumuz bağlamındaki diğer temel yaklaşım çevremerkezcilik (*ecocentrism*) ya da bütüncülük (*holism*) denilen görüştür (Goralnik, Nelson, 2012: 145, 148). Bu görüş temel olarak organizmaların ve/ya da ekosistemin bütününe asıl değere ve doğrudan ahlaki konuma sahip olduğunu iddia eder (Goralnik, Nelson, 2012: 145, 148). Çevremerkezcilik, daha önce belirtmiş olduğumuz hayvanmerkezcilik ve canlımerkezçiliğin atomculuğuna veya bireyciliğe karşı konumlanır. Belirtilen görüşlerin tek tek var olanlara değer atfettiği yerde çevremerkezcilik doğadaki tek tek bireyler arasındaki sosyal bağlantıyı vurgular. Türler, biyotik topluluklar ve ekosistemler gibi biyolojik bütünlere beliren özellikleri, çevremerkezçiliğe göre tek tek bireylerin özelliklerini aşar ve ortaya çıkan özellikleri ve bağlılıkları nedeniyle çevreyle ilgili bütünlere, ahlaki konumu hak eder. Çevremerkezcilik bu nedenle biyotik topluluklara, türlere ve ekosistemlere ahlaken daha çok ilgi gösterir (Nelson, 2009: 314).

Bu görüşün önemli savunucuları Aldo Leopold, J. Baird Callicott, Val Plumwood, Freya Mathews, Kathleen Dean Moore, Arne Naess ve James Lovelock gibi düşünürlerdir (Goralnik, Nelson, 2012: 145, 148).

Çevremerkezci görüşün kökleri ve "Toprak Etiği" (*land ethics*) adını alan kolu Aldo Leopold'un düşüncelerine dayanır. Leopold'un çevremerkezci düşünceleri ölümünden sonra basılan *Bir Kum Yöresi Almanacağı ve Oradan Buradan Eskizler (A Sand County Almanac, and Sketches Here and There, 1949)* adlı eserinde görülebilir. Onun toprak etiği, insanların diğer hayvanları, bitkileri, kayaları, toprakları ve suları da içeren entegre bir yaşam topluluğu içinde var olduğu anlayışını benimser. Leopold bu topluluğa "biyotik topluluk" veya daha basitçe "toprak" olarak atıfta bulunur. Ona göre, bu topluluğun uzun vadeli refahı ile tutarlı hareket etmek ahlaki bir zorunluluktur. Leopold biyotik topluluğun üretken kapasitesini korumasını "toprak sağlığı" (*land health*) olarak adlandırır ve onu bir amaç olarak belirler (Freyfogle, 2009: 21; Nelson, 2009: 314). Ona göre bir şey bu biyotik topluluğun ya da toprağın bütünlüğünü (*integrity*), istikrarını (*stability*) ve güzelliğini (*beauty*) koruma eğilimindeyse doğrudur, aksi durumdaysa yanlıştır (Leopold, 1968: 224-225). Felsefeci J. Baird Callicott ("Animal Liberation: A Triangular Affair", 1989 ve *In Defense of the Land Ethic*, 1989) Leopold'un toprak etiğinin önemli savunucularındandır (Nelson, 2009: 314).

Çevremerkezli görüşün bir başka kolu, filozof Arne Naess tarafından geliştirilmiş olan Derin Ekolojidir (*Deep Ecology*). Naess bu görüşünü ilk olarak "Sığ ve Derin, Uzun Vadeli Ekoloji Akımı: Bir Özet" ("The Shallow and the deep, long-range ecology movement: A Summary", 1973) adlı makalesinde ve daha sonra *Ekoloji, Topluluk ve Yaşam Tarzı: Bir Ekosofinin Anahatları (Ecology, Community, and Lifestyle: Outline of an Ecosophy, 1989)* adlı çalışmasında ortaya koyar (Nelson, 2009: 314). Naess'e göre sığ ekoloji hareketinin (*the shallow ecology movement*) kaynak tükenmesiyle ve kirlilikle savaşmaya ve varlıklı ülkelerdeki insanların sağlığını ve zenginliğini meydana getirmeye çalıştığı yerde derin ekoloji hareketi (*the deep ecology movement*) organizmaları biyosfer ağının ilmekleri olarak görür (Naess, 1973: 95). Burada biyosfer derken kastedilen sadece hayata sahip var olanlar değildir; nehirler, doğa manzaraları ve ekosistem

gibi cansız şeyler de bu biyosferin içine girer (Singer, 1993: 281). Derin ekolojinin iki temeli olduğu söylenebilir: Değerle ilgili olarak çevresel eşitlikçilik (*ecological egalitarianism*) ve metafizik olarak biyosferin ayrıık varlıklardan oluşmadığını, aksine ontolojik olarak bir bütün oluşturan asli olarak ilişkili bireylerden oluştuğunu iddia eden bütünlükçülük (*holism*) (Keller, 2009: 206-207). Naess ve Sessions tarafından belirlenmiş olan onun temel ilkelerinden en önemlileri, dünyadaki insan ve insan-olmayan yaşamın asli değere sahip olduğu ve bu değerlerin insan amaçlarından bağımsız olduğu; yaşam türlerinin zenginliğinin ve çeşitliğinin bu değerlerin farkında olunmasına katkıda bulunduğu ve ayrıca bu zenginliği ve çeşitliliğin kendisinin de asıl değere sahip olduğu ve insanların bu zenginlik ve çeşitliliği hayati ihtiyaçlarını karşılama dışında azaltmaya haklarının olmadığıdır (Devall ve Sessions, 1985: 70).

Ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız çevremerkezciliğe göre bütünler, bütünün parçalarının toplamından daha büyük olmasına izin veren belirli özellikler sergiler. Ama bazı eleştirmenler, bütünlerin bu şekilde ahlaki topluluk içine alınmasıyla, etik çatışma durumlarında bireylerin konumunu yitirdiği eleştirisinde bulunurlar. Onlar, çevremerkezciliğe karşı ‘Türler gerçekten tek tek bireylerden daha mı önemlidir?’, ‘Topluluğun ihtiyaçları bireylerin haklarına üstün müdür?’ sorularını sorarlar (Goralnik, Nelson, 2012: 148).

8. EVRENSEL BAKIŞ

Çevre etiğinde asıl değer bağlamında son bahsedeceğimiz görüş, evrensel bakıştır (*universal consideration*). Bu görüş felsefeci Thomas Birch tarafından savunulur. Birch’e göre insanlarla dünyanın geri kalanı arasında ahlaki konum bakımından bir sınır çekilemez. Ona göre, canlı ya da cansız her şeyin içsel değeri ve ahlaki konumu vardır. Bu nedenle organik bireyleri ve sistemleri olduğu kadar, kayalar ve dağlar gibi inorganik nesnelere de dikkate almamız gerekir. Bu bakımdan, bu bakış açısına göre, biyolojik çeşitlilik kaybı, sadece tüm canlılara potansiyel zarar verdiği için değil; dağlar, nehirler veya kayalar gibi canlı olmayan şeyler üzerindeki olumsuz etkisi nedeniyle de kötüdür (Birch, 1993; Nelson, 2009, 314; Goralnik, Nelson, 2012: 148).

Ana hatlarıyla belirtmeye çalıştığımız bu teoriye yöneltilen temel eleştiri, eğer her şey önemli ve değerli ise bu durumda nasıl eylemde bulunmamız gerektiğini nasıl temellendirebileceğimizdir. Bu eleştiriyi ileri sürenler teoriye karşı, ‘Hayatta kalma eylemimizin kendisi, dünyamız ve diğer var olanlar üzerinde etki yapıyorsa, çatışmalara nasıl yaklaşabilir, hatta nasıl hayatta kalabiliriz?’ sorusunu yöneltilirler (Goralnik, Nelson, 2012: 148).

9. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmamızda, buraya kadar, asıl değer bağlamında çevre etiğindeki görüşlerin genel bir incelemesini yapmaya çalıştık. Her bir görüş ve alt görüşü desteklemeye çalışan temel argümanların ve karşı-argümanların tamamına değinmek böyle bir incelemenin sınırları içerisinde mümkün olmasa da değindiğimiz görüşler ve eleştiriler ışığında insan ve çevre bağlamında asıl değerle ilgili bir değerlendirme yapılabilir.

Kanımızca, çevre etiğinin ortaya çıkışıyla birlikte yoğun eleştirilere maruz kalan ve çevre krizinin en başta gelen sorumlusu ilan edilmiş olan insanmerkezcilik görüşü, dar versiyonuyla olmasa bile, aydınlanmış ya da geniş adı verilen versiyonuyla, özellikle asıl değer ile çıkara sahip olma ilişkisi arasında bir bağ kurulabileceği düşünüldüğünde, hala üstü bir kalemde çizilmemesi gereken bir yaklaşım gibi görünmektedir. Öte yandan çıkara sahip olan var olanlar açısından bakıldığında, insan-olmayan hayvanları da işin içine katan hayvanmerkezciliği ya da duygumerkezciliği görüş, insanmerkezciliğinden biraz daha tatmin edici görünmektedir. Bunlara karşılık, içerdikleri canlılara veya da doğaya karşı yüksek değer verme tutumunun duygusal çekiciliği yüksek olabilirse de, canlımerkezciliği ve çevremerkezciliği görüşlerin, belki de henüz çok yakın zamanda sistemleştirilmelerinden dolayı, teorik gerekçelendirilmelerinin henüz yeterince sağlam olmadığı söylenebilir.

Acknowledgement: -

Grant Support: Hibe desteği yoktur. / No grant support.

Conflict of Interest: Çıkar ilişkisi yoktur. / No conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

- Attfield, Robin (2009). "Biocentrism." *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. Ed. Callicott, J. B., Frodeman, R. MI: Macmillan Reference USA, 97-100.
- Birch, Thomas H. (1993). "Moral considerability and universal consideration." *Environmental Ethics* 15: 313-332.
- Brennan, A., Lo, Y.-S. (2016). "Environmental Ethics." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition). Edward N. Zalta (ed.). URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/ethics-environmental/>>.
- Callicott, J. B. (2001). "The land ethic." *A Companion to Environmental Philosophy*. Ed. Jamieson, D., Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 204-217.
- Callicott, J. B. (2012). "Intrinsic and Instrumental Value." Ed. Chadwick, R. *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2nd Ed. Elsevier Inc., 760-768.
- Devall, W, Sessions, G. (1985). *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*. Salt Lake City, UT: Gibbs M. Smith.
- Freyfogle, E. T. (2009). "Land Ethic." *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. Ed. Callicott, J. B. & Frodeman, R. MI: Macmillan Reference USA, 21-26.
- Goralnik, L., Nelson, M. P. (2012). "Anthropocentrism." Ed. Chadwick, R. *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2nd Ed. Elsevier Inc, 145-155.
- Jeryan, C. B. (2002). "Environmental Ethics." Ed. Bortman, Marci vd. *Environmental Encyclopedia*, 3rd Ed. MI: Gale Cengage, 489-490.
- Keller, D. R. (2009). "Deep Ecology." *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. Ed. Callicott, J. B., Frodeman, R. MI: Macmillan Reference USA, 206-211.
- Leopold, A. (1968). *A Sand County Almanac And Sketches Here and There*, New York: Oxford University Press.
- Light, A. (2003). "Environmental Ethics." *A Companion to Applied Ethics*, Ed. Frey, R. G., Wellman, C. H., 633-649.
- Minteer, B. A. (2009). "Anthropocentrism." *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. Ed. Callicott, J. B., Frodeman, R., MI: Macmillan Reference USA, 58-62.
- Morscher, E., Neumaier, O., Simons P. (1998). "Introduction to Part I: Environmental Ethics." *Applied Ethics in a Troubled World*. Ed. Morscher, E., Neumaier, O., Simons, P. Dordrecht: Springer, 2-8.
- Naess, A. (1973). "The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement", *Inquiry: an interdisciplinary journal of philosophy and social sciences* 16, 95-100.
- Nelson, M. P. (2009). "Theory." *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy*. Ed. Callicott, J. B., Frodeman, R. MI: Macmillan Reference USA, 312-316.
- Norton, B. G. (2005). "Values in Nature: A Pluralistic Approach." *Contemporary Debates in Applied Ethics*. Ed. Cohen, A. I. & Wellman, C. H. Oxford: Blackwell Publishing.
- Routley, R. (1973). "Is There a Need for a New, an Environmental, Ethic?" *Proceedings of the XVth World Congress of Philosophy 17th to 22nd September, 1973*. Varna, Bulgaria: Sofia Press, 205-210.
- Sandler, R. (2012). "Environmental Ethics, Overview." *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2nd ed. Ed. Chadwick, R. Elsevier Inc., 105-113.
- Singer, P. (1993). *Practical Ethics*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sterba, J. P. (2012). "Biocentrism." *Encyclopedia of Applied Ethics*, 2nd ed. Ed. Chadwick, R. Elsevier Inc., 251-257.
- Varner, G. (2001). "Sentientism." *A Companion to Environmental Philosophy*. Ed. Jamieson, D. Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 192-203.
- Zimmerman, M. J. ve Bradley, B. (2019). "Intrinsic vs. Extrinsic Value." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/value-intrinsic-extrinsic/>>.